

Сьогодні важко зробити висновок, як буде розвиватися система освіти дітей з особливими потребами: чи буде продовжена диференціація, чи удосконаляться структури паралельної освіти, чи суспільство вибере шлях повної інтеграції. Але відомо, що держава буде гарантувати дітям і їхнім батькам право на вибір різноманітних педагогічних систем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. - Т. 5. - М., 1983. - 365 с.
2. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка. - Запоріжжя: ЗДУ, 1999. - 150 с.
3. Технологія соціально-педагогічної роботи: Навчальний посібник/ За заг. ред. А.Й. Капської. - К., 2000. - 372 с.
4. Трубавина І.М., Поняття про соціально-педагогічну реабілітацію особистості й сім'ї // Проблеми педагогічних технологій. - Луцьк, 2001. - Вип. 1. - С. 25-33.

УДК 371.123:37.018.265

ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ УЧИТЕЛЯ В РОБОТІ З БАТЬКАМИ

Гльоза А.М., учитель

Кушугумська спеціалізована школа I-III ступеня "Інтелект"

У статті автор зазначає, що в системі внутрішньошкільної методичної роботи необхідно здійснювати спеціальну соціально-педагогічну роботу з сім'єю, яка враховує її тип, особливості зв'язків із зовнішнім середовищем, специфіку внутрішніх стосунків.

Ключові слова: сім'я, сімейна політика, методична робота, професійна функція.

Глѐза А. М. ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ УЧИТЕЛЯ В РАБОТЕ С РОДИТЕЛЯМИ / Кушугумская специализированная школа I-III ступени "Интеллект", Украина.

В статье автор отмечает, что в системе внутришкольной методической работы необходимо осуществлять специальную социально-педагогическую работу с семьей, которая учитывает её тип, особенности связей с внешней средой, специфику внутренних отношений.

Ключевые слова: семья, семейная политика, методическая работа, профессиональная функция.

Gl'ozza A. PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER IN A WORK WITH PARENTS / Kushugum specialized school of the first/third level "Intellect", Ukraine.

In the article the author notes that in the system of the intra-school methodical work it is necessary to put into practice the special social pedagogical work with the family, which takes into account its type, peculiarities of the communication with the environment, specifics of the external relations.

Key words: family, family policy, methodical work, professional function.

Сім'я як соціально-педагогічний осередок суспільства досліджувалася багатьма вченими. Науковці (Ю.П.Азаров, Ф.С.Арват, С.В.Дармодехін, З.Г.Зайцева, С.В. Постовий, Л.К.Пилипенко, І.М.Трубавін, М.П. Щербань та інші) визначили та описали тактику виховання в сім'ї та типи родинних взаємин, що так чи інакше впливають на дитину, формування її особистості.

Сучасна сім'я переживає кризовий стан. Знижується народжуваність, здійснюється девальвація сенсу сімейного життя, його орієнтації на виховання дітей, батьки, недостатньо знаючи вікові та індивідуальні особливості дитини, здійснюють виховання інтуїтивно. Збільшується кількість малозабезпечених сімей, здійснюється міграція сімей, погіршується стан здоров'я населення, змінюються традиційні сімейні ролі, збільшується кількість неповних сімей, діти в сім'ях відчують на собі свавілля

батьків. Відсутність безкоштовних позашкільних закладів освіти та виховання, оздоровчого відпочинку дітей – усе це є причиною девіантної поведінки дітей та неспроможності батьків та вчителів впливати на них.

Сім'я – це, насамперед, складне соціально-педагогічне явище, яке має інтегровану структуру і визначається певними соціально-педагогічними параметрами.

Сім'я – динамічна мала група дітей, які разом проживають, пов'язані родинними відносинами (шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, опіки), спільністю формування та задоволення соціально-економічних і інших потреб, взаємною моральною відповідальністю.

Як соціальний інститут сім'я виконує в суспільстві такі функції:

- матеріально-економічну – планування сімейного бюджету, організація споживчої діяльності, участь у суспільному виробництві;
- житлово-побутову – забезпечення родини житлом, ведення домашнього господарства та організація побуту;
- репродуктивну – продовження людського роду через народження дітей;
- комунікативну – створення сприятливого родинного мікроклімату, необхідного для психічно-емоційного відтворення сил членів сім'ї, організація внутрішньосімейного спілкування;
- виховну – передавання дорослими соціального досвіду дітям;
- рекреативну – організація вільного часу та відпочинку родини, розвивання інтересів і потреб особистості.

Сім'я є першоосною духовного, економічного та соціального розвитку суспільства. Ця істина підтверджується усім ходом розвитку людської цивілізації. У процесі цього розвитку сім'я набула функцій, які тільки в сукупності забезпечують повноцінність її існування, саморозвитку та широку життєдіяльність як соціального інституту.

Кожна сім'я відрізняється одна від одної за такими основними параметрами:

- соціально-культурний – освітній рівень батьків, їх участь в житті суспільства;
- соціально-економічний – майнові характеристики та зайнятість батьків на роботі;
- техніко-гігієнічний – умови проживання, обладнання житла, особливості способу життя;
- демографічний – структура сім'ї (велика, що включає інших родичів; батьки та діти; неповна; бездітна; одно-, мало- чи багатодітна).

Сім'я є своєрідною моделлю великого суспільства, яка відтворює в собі всю сукупність суспільних стосунків: соціальних, національних, політичних, економічних, соціокультурних, завдяки чому діти від народження включаються у систему суспільних стосунків. Особливості сучасної сім'ї: автоматизація та нуклеаризація сім'ї, багатодітні сільські сім'ї замінилися на малодітні міські; знижується кількість шлюбів, збільшується кількість позашлюбних стосунків, розлучень; збільшується конфліктність стосунків між батьками та дітьми внаслідок їхньої економічної, правової та моральної незахищеності.

У педагогічній літературі сім'ї як один із видів соціального інституту поділяють на благополучні та неблагополучні.

Родинне благополуччя визначається не її матеріально-економічною забезпеченістю та прибутками, а високим рівнем внутрішньосімейної моральності, духовності, задоволення емоційних потреб усіх членів сім'ї. Хороші матеріальні умови мають вплив лише при нормальному емоційно-психологічному кліматі, хороших взаємостосунках між членами сім'ї. У благополучній родині панує взаєморозуміння,

взаємоповага, спільність життєвої мети, позитивна моральна атмосфера, приблизно однакова оцінка різних життєвих ситуацій, спільність інтересів у багатьох сферах духовного життя, взаємопогодженість у спільних справах і обов'язках, урахування спільних інтересів, розуміння душевних переживань іншого, психологічна підтримка, трудова співдружність, задоволення почуття власної гідності, своєї значущості, взаємна довіра, людяність, доброта, чуйність, раціональне вирішення всіх родинних проблем, розуміння завдань сімейного виховання. Дитина в такій сім'ї відчуває себе рівноправним членом родинного колективу, де її люблять, проте не розбещують, залучають до посильної праці, ставляться до її потреб з розумінням, роз'яснюють, чому слід робити так, а не інакше тощо.

У сучасній науковій літературі та практиці використовуються терміни на означення неблагополучної сім'ї, які часто переносяться із зарубіжної літератури: функціонально неспроможна, проблемна, кризова, асоціальна сім'я, групи ризику та ін., проте за змістом значення ці подібні.

Соціальні педагоги З.Г. Зайцева, І.Д. Зверєва, А.Й. Капська, Л.Г. Коваль, С.Р. Хлебик, В.М. Приходько, І.М. Трубавіна та інші до неблагополучних родин відносять сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими вимогами суспільства (припускаються різних видів правопорушень); сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; сім'ї зі стійкими конфліктами у взаємостосунках між батьками, батьками та дітьми; неповні сім'ї; сім'ї зовні благополучні, проте припускаються серйозних помилок, прорахунків у системі родинного виховання через невміння будувати правильні внутрішні взаємини, низьку педагогічну культуру та неосвіченість.

На основі вищевикладеного можна говорити про те, що необхідна спеціальна соціально-педагогічна робота з сім'єю, яка враховує її особливості, тип, зв'язок із зовнішнім середовищем, внутрішні стосунки, потенціал. Етапи роботи: вивчення сім'ї та безпосередня робота з нею на цій основі через активізацію соціального потенціалу сім'ї, сімейну просвіту. Разом із тим, вирішення суспільних суперечностей, розвиток і демократизація суспільства сприяють розвитку сім'ї. Отже, необхідна просвітницька робота з сім'ями щодо суспільно-політичного, економічного, соціального, національного розвитку держави з метою формування стосунків "сім'я" – "суспільство" на основі відкритості, поваги, громадянської відповідальності.

Мета статті полягає в розкритті системи внутрішньошкільної методичної роботи з сім'єю.

Приступаючи до роботи з сім'єю, вчитель обов'язково повинен ознайомитися з типами, складом на структурою сімей, тому нами була розроблена і апробована програма для системи внутрішньошкільної методичної роботи "Соціальна робота з сім'єю" для вчителів.

У процесі проведення методичного семінару "Соціальна робота з сім'єю", вчителі отримують знання для організації розробки та реалізації програм по роботі з різними типами сімей щодо вирішення їхніх проблем, педагогічному впливу на виховання та соціалізацію дітей.

До проведення семінару залучаються фахівці з педагогіки, психології, соціальних наук, а також досвідчені вчителі та методисти школи.

Як показали наші дослідження, семінар надає практичні навички працівникам школи, сприяє налагодженню комунікативних якостей вчителя та відпрацюванню його вмінь та навичок роботи з батьками.

У процесі проведення семінарських занять ми використовували такі форми роботи, як дискусії, лекції, обмін досвідом, моделювання ситуацій, тренінги з вирішення конфліктів.

Із перших днів перебування дитини в школі, вчителю важливо сформувати не тільки колектив учнів, а й колектив батьків. Налагоджуючи роботу з родиною, вчитель розв'язує паралельно три завдання, і батьки мають знати про це:

- забезпечує позитивні взаємовідносини з учнем;
- встановлює стосунки взаємної довіри й поваги з його батьками;
- організовує активну виховну взаємодію з родиною, спираючись на єдність моральних і педагогічних вимог до дитини.

Сімейне виховання – більш чи менш усвідомлені зусилля старших членів сім'ї, спрямовані на те, щоб молодші відповідали уявленням старших про те, якою повинна бути і стати дитина.

Педагогічне виховання – це виховання дитячої особи, де стратегічним завданням є формування громадянина, здатного у нових соціально-економічних та політичних умовах вносити вагомий внесок у розвиток суспільного життя та самого себе. Основні функції педагогічного виховання, на наш погляд, такі: розвиток розумових та інтелектуальних здібностей; виховання моральності, засвоєння дитиною норм загальнолюдської моралі; виховання індивідуально-особистих здібностей; виховання духовно-ціннісної людини; культурологічне виховання; громадсько-правове виховання; оволодіння дитиною трудовими навичками [4, 83].

Як бачимо, функції сім'ї та школи в багатьох питаннях збігаються. Можна сказати, що сім'я є найважливішим осередком виховання, а вчитель є головним ретранслятором освіти.

Саме тому значну увагу ми приділяємо таким основним соціалізуючим функціям сім'ї, як:

- забезпечення фізичного та емоційного розвитку індивіда;
- формування статевої ідентифікації дитини;
- провідна роль в її розумовому розвитку;
- розвиток здібностей та потенційних можливостей індивіда;
- забезпечення дитині почуття захищеності;
- формування ціннісних орієнтацій особистості;
- оволодіння дитиною основними соціальними нормами.

Сьогодні одним із напрямків соціальної політики є сімейна політика. Вона є ланцюжком між державою та громадським суспільством. Об'єктом сімейної політики є соціальний інститут сім'ї, захист її прав і інтересів у процесі суспільного розвитку.

Предмет сімейної політики можна визначити як сукупність проблем сім'ї, що характеризують її як соціальний інститут.

В Україні можна виділити такі напрямки реалізації сімейної політики:

- законодавче забезпечення;
- економічні заходи;
- соціально-педагогічна робота з сім'єю.

Саме останній напрямок і є однією з функцій педагогічного колективу нашої школи.

Диференційований підхід до сімей учнів – найважливіша умова успішного включення їх у взаємодію зі школою, вчитель і батьки активно вступають у спілкування, коли існують обставини, які зумовлюють взаємну потребу та інтерес до спільної діяльності.

Для того, щоб це врахувати, треба вивчати сім'ї учнів, виховні можливості кожної конкретної родини. У своїй роботі ми використовуємо такі методи дослідження сім'ї:

1. Метод документалістики – це звернення до документних даних про дитину і сім'ю.
2. Метод опосередкованого вивчення – увага спрямовується на учня як члена сім'ї.
3. Метод спостереження і прямого вивчення сім'ї та її оточення.
4. Метод анкетування та опитування.
5. Метод різноманітних тестів.

На основі цих методик доцільно скласти “Педагогічний паспорт сім'ї”, у який записувати найхарактерніші відомості про неї. Цей паспорт не є незмінним документом. Він має поповнюватися впродовж усього періоду навчання дітей у школі.

З'являється такий трикутник – учні-батькі-вчителі, який є основою освітньо-виховного процесу. Якщо прибрати одну зі сторін, зруйнується вся система суспільно-громадського управління школою.

У різноманітних формах просвітницької роботи з батьками аналізуються такі типові помилки сімейного виховання, як:

- відсутність єдиних вимог до дитини;
- формальний характер спілкування з нею;
- вседозволеність у діях та вчинках;
- безконтрольність з боку батьків за поведінкою та навчанням дитини;
- обожнювання, ідеалізація дитини;
- надмірна суворість у вихованні;
- відсутність врахування індивідуально-психологічних та вікових особливостей дитини,

а також основні правила батьківської поведінки:

1. У стосунках з дитиною спиратися на позитивні якості її особистості.
2. Оцінювати не особистість, почуття, думки дитини, а її вчинки.
3. Навіювати дитині позитивне.
4. Приймати дитину такою, якою вона є.
5. Не згадувати без особливої потреби негативні ситуації з минулого дитини.
6. Порівнювати дитину частіше із собою (якою вона була раніше), а не з її однолітками, знайомими.
7. Не жити життя замість дитини, але бути поруч для допомоги дитині в разі необхідності.
8. Не принижувати гідність дитини.
9. Не припускати розходження між словами і діями батьків.
10. Намагатися в спілкуванні з дитиною висловлювати свої почуття без оцінки (Мені неприємно, я відчуваю, мене засмучує...)

Відомо, що в першу чергу, дитина з будь-якого питання звертається до батьків. У важкій ситуації діти очікують від них порад і допомоги з різноманітних проблем, тому досить часто батькам доводиться бути і вчителями, і психологами, і лікарями, і “швидкою допомогою”.

Батьки мають право на виховання дітей, вибір навчального закладу, способу життя, релігії тощо. Найкращим середовищем для розвитку дітей є сім'я. Але виникає питання про те, що батьки не завжди знають, як виховувати дитину і створювати кращі умови для її розвитку.

Дослідження ЮНЕСКО свідчать, що більш висока освіченість матерів призводить до зниження дитячої смертності, кращого здоров'я дітей та їхнього нормального габітусу; зниження ризику насильства в сім'ї; більшого кола можливостей і виборів у житті; більшої освіченості дітей [1, 18].

Тому завданням педагогічної роботи з сім'ями є:

- 1) допомога батькам у пошуку необхідної інформації з розвитку і виховання дитини, в орієнтації в цій інформації (просвіта батьків);
- 2) формування впевненості батьків у своїх силах; покращення стосунків між чоловіком і дружиною, дитячої дисципліни;
- 3) допомога батькам у формуванні в дітей життєвих навичок;
- 4) допомога батькам у розв'язанні різноманітних проблем сімейного виховання;
- 5) сімейна психотерапія.

Ще однією формою просвіти батьків є розповсюдження серед них буклетів і брошур про права дитини, запобігання насильству в сім'ї, подолання стресу, конфліктів, дитячих капризів, навчання дітей безпечної поведінки. Цю роботу, підтриману UN Trust Fund and Family Activities, здійснює в Україні міжнародний гуманітарний центр "Розрада" у місті Києві. Їхні буклети розповсюджуються в школах, райвно, психологічних службах, центрах соціальних служб для молоді. Ці буклети містять цитати з міжнародних документів про права дитини, роз'яснення їх, поради з їхнього застосування, адреси установ, куди слід звертатися в разі порушення цих прав, опис типових ситуацій і шляхи їхнього розв'язання, конкретні поради і рекомендації щодо поведінки в екстремальних ситуаціях [1, 18].

При організації виховної роботи з учнями із зазначеної проблеми ми використовуємо різноманітні форми роботи:

- вивчення міжнародних та державних актів: Загальна декларація прав людини; Декларація прав дитини; Конвенція ООН про права дитини (1989); Конституція України; Конвенція щодо поліпшення становища жінок в Україні; Кримінальний кодекс України (стаття 210);
- проведення бесід, диспутів за матеріалами періодичної преси (журнали: "Я жінка", "Пані" та інші; газети: "Киевские ведомости", "Всеукраинские ведомости", "Факты", "Миг", "Индустриальное Запорожье", "Панорама", "Суббота", "Наш город" і так далі);
- лекції фахівців (юристів, лікарів, психологів, соціальних педагогів, працівників органів внутрішніх справ);
- перегляд та обговорення телевізійних передач "Табу", "Саме той", "Сніданок 1+1", "Моя семья", "Ищу тебя", а також документального фільму "Купленные и проданные";
- зв'язок з неурядовою організацією "La Strada – Україна", яка на безкоштовній основі дає консультації тим, хто вирішив виїхати на роботу за кордон, а також надає допомогу потерпілим, приймає замовлення на проведення лекцій у закладах освіти України.

Ми розглядаємо зазначену проблему як серйозну, важку, тривалу в часі, що потребує для вирішення спільних зусиль школи, державних і громадських організацій, залучення засобів масової інформації, об'єднаних дій освітян і сім'ї.

Активізація виховного потенціалу через дітей передбачає здійснення вчителем таких форм роботи з учнями, як складання учнями родоводу своєї родини, бесіди про участь батьків у визначних подіях батьківщини, у праці, спрямованій на її становлення і розквіт, вироблення своїми руками подарунків для батьків, знайомство дітей класу з сімейними колекціями, систематичний випуск сімейних газет, написання учнями творів та теми, пов'язані з родинами, привітання всіх батьків класу зі святами.

Традиційною формою роботи вчителя з батьками є батьківські збори. На них обговорюються зміст, напрями та завдання роботи батьківського колективу класу в школі та сім'ї. За ознакою масовості вони бувають загально-шкільні і класні; за змістом і конкретним завданням бувають організаційні – на них затверджуються плани взаємодії школи та сім'ї; тематичні – за планом роботи педагогічної освіти батьків; збори-диспути – націлені на актуалізацію уваги батьків щодо окремих проблем: збори-практикуми – це аналіз та оцінювання батьками рівня родинного виховання; підсумкові збори – такі збори крім інформації про оцінки мають на меті показати вплив процесу навчання на розвиток особистості; збори-свята – святкування батьками та дітьми разом якихось подій; спільні збори батьків та учнів – можуть бути присвячені різним аспектам виховання, або скликаються коли виникає необхідність обговорити окремі події із життя класу; комбіновані збори – розв'язуються питання педагогічної освіти батьків, підбиваються підсумки навчально-виховної роботи за минулий час, накреслюються нові перспективи та завдання.

Гуманізація педагогіки на сучасному етапі передбачає активний вплив на особистість превентивної діяльності. Вона включає оздоровлення оточуючого середовища, покращення умов основного виду діяльності учнів – навчального, дозвілля, побуту, проведення оздоровчих заходів, спрямованих на покращення процесу соціалізації учнів. Умовою ефективності превентивної діяльності є педагогічна, моральна суть цієї діяльності.

Оцінки ефективності превентивної діяльності необхідно пов'язувати з особистісною поведінкою, показником інтересу до здорового способу життя, а також показником рівня професійних знань [3, 41].

На наш погляд, превентивно-педагогічна компетентність обіймає такі чинники (види компетенцій):

- когнітивно-педагогічну – обізнаність з формами і методами превентивної роботи з неблагополучними сім'ями;
- конструктивно-виховну – планування, прогнозування, програмування, організація превентивно-профілактичної, педагогічно-корекційної роботи з неблагополучними сім'ями;
- комунікативну – уміння спілкуватися з неблагополучними сім'ями;
- оцінно-регулятивну – уміння оцінювати і регулювати попереджально-педагогічний аспект превентивної діяльності;
- операційну – комплекс вмінь та навичок, які забезпечують успішність здійснення превентивної функції вихователя [3, 84].

“А успішно розв'язувати ці питання, - підкреслює професор Б.С. Кобзар, - можна тільки за умов удосконалення всієї педагогічної системи. Такий підхід є обґрунтованим і значущим, особливо в плані проникнення системного аналізу у сферу педагогічної творчості і практики” [2, 15].

Українська незалежна держава знаходиться на складному етапі суспільно-економічного розвитку. Якщо казати про сучасну сім'ю – то, на жаль, сьогодні вона переживає кризовий стан. Збільшується кількість малозабезпечених сімей, погіршується стан здоров'я людей, збільшується кількість нетипових сімей, зменшується народжуваність, діти в сім'ях відчувають байдужість батьків. Здійснюється девальвація сенсу сімейного життя, його орієнтація на виховання, батьки здійснюють виховання все більш інтуїтивно, не враховуючи вікові та індивідуальні особливості дитини. Позашкільні заклади освіти та виховання часом стають платними, неспроможність багатьох батьків призводить до того, що діти надані самі собі в позашкільний час, і для деяких із них це стає причиною девіантної поведінки.

Професійною функцією педагога є робота з сім'ями школярів, надання їм необхідної допомоги, якщо сім'ї опинилися в складній або кризовій життєвій ситуації, надання їм підтримки, а також реабілітаційних, патронажних та консультативних послуг.

Педагог у роботі із сім'єю повинен дотримуватися професійних знань та принципів, які допоможуть йому в розв'язанні виниклих проблем. Педагог, передусім, повинен вірити в людину, виявляти кращі її особливості та потенційні можливості. Здатність до емпатії допоможе педагогам зрозуміти внутрішній світ іншої людини та правильно оцінити її особливості, знайти в ній внутрішні можливості для розв'язання особистих проблем.

Професійна робота вчителя з сім'єю має багато функцій, які сприяють розвитку сім'ї як соціального інституту та окремих її членів. Вона розкриває суспільство в цілому (політично, економічно, культурно) [5, 109].

Спрямованість вчителя в педагогічній роботі з сім'єю відповідає ідеалам толерантності, укріплює сім'ю, цим самим зміцнює суспільство та сприяє розвитку культури нашої держави.

Підсумовуючи, слід сказати, що професійна компетентність вчителя в роботі з батьками є цілеспрямованим вираженням особистості, що обіймає педагогічну культуру, погляди і переконання, систему відносин та соціальну цілісність.

Саме соціальна зрілість вчителя, якість і рівень розвитку його особистості дозволяють педагогу відмовитися від наявних стереотипів діяльності, розробляти та реалізовувати практично особистісні розвивальні шляхи навчально-пізнавальної діяльності учнів, а культура взаємодії вчителя – це показник того, яким чином, за допомогою яких педагогічних завдань, способів, взаємостосунків вчителя, вдається реалізувати взагалі соціально значущі принципи навчання та виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками // Український державний центр соціальних служб для молоді. – К., 2000. – С.18.
2. Кобзар Б. Педагогічні системи, педагогічні процеси й педагогічні технології // Наукові записки. – Вип. 32.4.1. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. - С.12-17.
3. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. – К., 1996. – С. 40-85.
4. Приходько В.М. Анімація підготовки майбутніх вчителів до превентивного виховання учнів із неблагополучних сімей // Вісник Запорізького державного університету: Збірник наукових статей. Педагогічні науки. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – С. 81 – 86.
5. Титаренко І. Підвищення професійної компетентності вчителя щодо проведення соціально-педагогічної роботи з батьками // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – Науково-методичний журнал. – 2004. – Вип. 3. – С.102 – 110.